

SVEN TUYTENS

De onbekende strijd
van jonge vrouwen uit
België en Nederland
tegen Franco en Hitler

**Las
mamas
belgas**

LANNOO

*Opgedragen aan Rudi Van Doorslaer,
als dank voor zijn steun
en het unieke bronnenmateriaal
dat hij mij ter beschikking stelde.*

INHOUD

Woord vooraf —	7
Het korte leven van de Tweede Spaanse Republiek —	15
Een bijzondere zoektocht —	21
<i>Een groepsfoto in Barcelona</i> —	21
<i>De laatste verpleegster</i> —	27
<i>Het klooster van de minderbroeders</i> —	33
El Belga —	37
<i>Een hospitaal als steun aan de republiek</i> —	37
<i>Joodse migranten als vrijwilligers</i> —	47
<i>Elementair Spaans en een beetje EHBO</i> —	61
<i>Professionele verpleegsters uit Nederland</i> —	65
<i>Beginnende Spanjestrijdsters</i> —	73
<i>Vrouwen weer naar de achtergrond</i> —	81
<i>Liever wapens dan katoen</i> —	93
<i>Een modelhospitaal</i> —	103
<i>Misverstanden op de werkvloer</i> —	115
<i>Vertrek uit ongenoegen</i> —	123
<i>Rel om rode lippenstift</i> —	133
<i>Het brievenkerkhof</i> —	145

Opeenstapelende tegenslagen — 157

Algeheel wantrouwen — 167

Het Valenciaanse Guernica — 173

De zieltogende republiek — 179

De nasleep — 193

De Duitse bezetting — 193

In het verzet — 207

Een schat in de bibliotheek — 229

Nabeschouwing — 237

Verantwoording — 241

Dankwoord — 243

Overzicht en beknopte biografieën

van het buitenlands personeel in El Belga — 245

Lijst met namen van organisaties en afkortingen — 279

Bibliografie — 283

Eindnoten — 289

WOORD VOORAF

TUSSEN ALLE PROEFSCHRIFTEN die zich jaarlijks in de Vlaamse universiteitsbibliotheken opstapelen, zitten pareltjes die nooit de aandacht krijgen die ze verdienen. Al een tijdje heb ik er zo eentje op mijn bureau in Madrid liggen. Het is bijna dertig jaar oud en telt wel 760 pagina's: *De kinderen van het getto, Joodse immigratie en communisme in België, 1925-1940* van historicus Rudi Van Doorslaer.

Las mamás belgas is het verhaal van een kleine groep vrouwelijke vrijwilligers uit Vlaanderen en Nederland, die tijdens de Spaanse Burgeroorlog gingen werken in een republikeins oorlogshospitaal, in de streek van Valencia. Ik vond dat deze moedige vrouwen, die tussen de plooiën van de oorlogsliteratuur vielen, eindelijk eens een gezicht moesten krijgen. Ik zocht de allerlaatste ooggetuigen op, in een poging om tachtig jaar na de feiten hun verhaal samen te kunnen stellen. Daarvoor kon ik rekenen op de steun van Rudi. Hij was mijn gids in deze vervloegen wereld, waarvan de meeste sporen ondertussen voor altijd verdwenen zijn. Tientallen foto's, waarvan sommige nooit gepubliceerd werden, uren interviews met rechtstreekse ooggetuigen en een stapel origineel archiefmateriaal – het resultaat van jarenlang onderzoek – heeft hij met mij gedeeld. Rudi heeft mij gouden suggesties gegeven en heel discreet gewezen op de slordigheden

die in mijn manuscript geslopen waren – zonder dat ik voor een jury van strenge professoren moest verschijnen.

In 1980 maakte hij al, als eerste, een prosopografische studie over Gentse vrijwilligers die tijdens de Spaanse Burgeroorlog in de rangen van de Internationale Brigades tegen de nationalistes hadden gevochten. Rudi wilde achterhalen waar het engagement van die Spanjestrijders vandaan kwam. Met zijn proefschrift, dat hij in 1991 met vurige overtuiging verdedigde, ging hij nog verder: hij nam een hele generatie Joodse migranten onder de loep. Rudi verschoof zijn belangstelling van het louter politieke naar het sociale en culturele terrein, van de ideologie naar de militant. Tegenwoordig kiezen veel historici ervoor om de geschiedenis op die manier te bestuderen, maar dertig, veertig jaar geleden lag dat niet zo voor de hand.

Uit zijn studie bleek onder meer dat het aandeel van Joodse migranten die als vrijwilligers naar de Spaanse Burgeroorlog vertrokken, opvallend groot was. Uit België kwamen bijna tweehonderd Joodse Spanjestrijders. Een kwart van alle migranten die vanuit België naar Spanje reisden, was Joods en onder hen viel vooral het grote aantal vrouwen op – het waren er wel 27. Van de mannen leefde zestien procent ongehuwd samen met een vaste partner. Dat wijst op een sterke ontvoogding en op een cultureel gedragspatroon dat sterk afweek van wat op dat ogenblik gangbaar was in zowel burgerlijke als arbeidersmilieus.

Tijdens het interbellum vonden velen in België de Joodse immigranten uit Oost-Europa verdachte ‘vreemden’, maar in het republikeinse Spanje waren ze voorbeeldige *belgas*. Hoewel de hoofdpersonages van dit boek in Vlaanderen en Nederland bijna helemaal vergeten zijn, blijft hun inzet en solidariteitsgevoel mij diep raken. Ze geloofden dat een andere samenleving mogelijk

was en dat mensen konden veranderen. De *mamás belgas* houden ons vandaag een spiegel voor van onze eigen samenleving. Zij waren ‘tweedegeneratiemigranten’ die volledig aan de samenleving participeerden en zelfs bereid waren om hun nieuwe thuis te verlaten om voor een hoger ideaal te vechten, in plaats van een materiële welstand op te bouwen.

Spanje, het land waar het belangrijkste deel van dit boek zich afspeelt, heeft jaren tot mijn verbeelding gesproken. Sinds 2010 is het mijn thuis. Spanje heeft me veranderd en verandert mij nog altijd, net zoals het in het interbellum de jonge vrijwilligsters beïnvloedde. Ze leerden de Spaanse gastvrijheid kennen en plots voelden ze zich niet langer migrantenkinderen, maar wereldburgers in een jonge republiek waar ze als helden onthaald werden.

De zomers die ik als kind met mijn ouders en broer aan de Middellandse Zee doorbracht, hebben op mij een sterke indruk nagelaten. Niet zozeer vanwege het klimaat of de landschappen, maar vooral door de manier van leven. We verbleven altijd een paar weken in het kleine, gezellige en overbevolkte appartement van een alleenstaande moeder met vier zonen. Inés was een goede vriendin van mijn ouders. Financieel had ze het krap, maar haar gastvrijheid kende geen grenzen. Er was geen tv en 's avonds kwam er altijd extra jong volk over de vloer. Af en toe werden de flamencogitaren tevoorschijn gehaald. In mijn herinnering klonken die bijzonder rauw en luid, net zoals de geanimeerde gesprekken die tot diep in de nacht duurden. Toch waren we niet in Spanje, wel in Catalonië, maar dan aan de Franse kant, in Perpignan. Dichter bij Spanje ben ik tijdens mijn jeugd nooit geraakt. Spanje was het geheimzinnige land dat achter de Pyreneeën lag, de bergketen die we vanuit onze slaapkamer zagen en waar een dictator de plak zwaaide.

INLEIDING

HET KORTE LEVEN VAN DE TWEEDE SPAANSE REPUBLIEK

HET KONINKRIJK SPANJE nam niet deel aan de Eerste Wereldoorlog en stelde zich neutraal op, maar dat verhinderde niet dat het gedachtegoed van het socialisme en communisme er populair werd bij de meestal arme boeren en arbeiders. Toen de socialisten in 1923 de verkiezingen wonnen, reageerde het leger met een staatsgreep en installeerde generaal Miguel Primo de Rivera de militaire dictatuur, met de instemming van koning Alfons XIII. Zeven jaar later moest de dictator echter ontslag nemen en toen bij nieuwe verkiezingen in 1931 de republikeinen opnieuw de bovenhand haalden, verliet ook de koning het land. De Tweede Spaanse Republiek was geboren.

Op korte tijd probeerde de regering van het zeer conservatieve, arme en bijna middeleeuwse Spanje, een progressieve democratie te maken. Er werd getracht de enorme macht van de grootgrondbezitters en de kerk aan banden te leggen en de miljoenen boeren en dagloners uit hun spiraal van ellende te halen. De staatssteun voor het katholieke onderwijs werd opgeheven en de vrijgemaakte fondsen dienden voor de bouw van publieke scholen. Voor het

eerst in de Europese geschiedenis werd echtscheiding legaal. De arbeiderslonen stegen en de macht van de militaire elite werd gekortwiek. Het Spaanse leger had te veel macht en moest de republiek dienen en niet andersom, vond de regering. De hervorming van het leger moedigde militairen aan om, met behoud van hun zogoed als volledige soldij, definitief met verlof te gaan. Promoties uit de periode van de dictatuur werden nietig verklaard, waardoor ongeveer driehonderd militairen één of twee militaire graden verloren. Ook de ambitieuze generaal Franco werd gedegradeerd.

Het zou niet lang duren voor een coalitie van kerk, grootgrondbezitters en leger in 1933 een eind maakte aan de progressieve ontwikkelingen. Vanaf 1933 tot begin 1936 probeerde een rechtse coalitie de klok terug te draaien door de maatregelen die na 1931 waren doorgevoerd weer ongedaan te maken. De onrust werd nog aangewakkerd door de economische crisis. Massale stakingen werden bloedig onderdrukt en duizenden tegenstanders van de rechtse regering belandden in de gevangenis. Dat alles maakte de toch al grote tegenstellingen in het land nog scherper.

In februari 1936 won de linkse coalitie *Frente Popular*, of het Volksfront, de verkiezingen. Dat joeg het conservatieve Spanje op stang. Vrijwel onmiddellijk doken de eerste geruchten over een op til zijnde militaire staatsgreep op. Vijf maanden later, in de nacht van zaterdag 18 juli 1936, was het zover en kwam het leger in opstand.

Op de Canarische Eilanden riep generaal Francisco Franco op tot muiterij. Een groot deel van het leger volgde hem, de rest bleef trouw aan de republiek. Spanje viel in twee stukken uiteen. Franco reisde naar Spaans-Marokko om vandaaruit met zijn koloniale troepen de Straat van Gibraltar over te steken. De operatie werd een succes dankzij de transportvliegtuigen die Hitler hem

had gestuurd. De Spaanse Burgeroorlog was begonnen. De opstandelingen, die zichzelf 'nationalisten' noemden, hoopten op korte tijd de democratisch verkozen republiek omver te werpen. Ze konden daarbij op machtige bondgenoten rekenen: monarchisten, grootgrond- en kapitaalbezitters, de kerk en de lokale fascistische Falange die zich de 'Falange' noemden. Militaire steun kregen ze niet alleen van nazi-Duitsland, ook het fascistische Italië kwam de opstandelingen helpen.

Door de heftige weerstand van de linkse partijen en andere sociale organisaties mislukte de staatsgreep en raakte het Spaanse grondgebied verdeeld tussen enerzijds het kamp van de republikeinse regering, het Volksfront met socialisten, communisten, progressieve republikeinen en anarchisten; en anderzijds de nationalisten onder leiding van Francisco Franco. De opstand tegen de regering van de Tweede Spaanse Republiek galvaniseerde de politieke krachten van zowel links als rechts.

De Spaanse Burgeroorlog kan in vele opzichten gezien worden als een soort van 'algemene repetitie' voor de Tweede Wereldoorlog. Sommigen beschouwen het zelfs als de eerste slag van de nieuwe wereldbrand. Nazi-Duitsland en het fascistische Italië grepen hun kans om zichzelf militair te versterken en hun invloed in Europa uit te breiden. Spanje was voor hen ook een manier om de wilskracht tot verzet van de democratieën uit te testen. Duitsland en Italië leverden wapens, vliegtuigen, schepen, piloten en meer dan 150.000 manschappen aan Franco. Frankrijk en Groot-Brittannië hielden zich afzijdig, uit angst voor een nieuwe Europese oorlog. Tegelijkertijd waren ze ook bang voor een grotere invloed van het communisme in Europa. Het internationale communisme riep, met de toestemming van de communistische partij uit de Sovjet-

Unie, mensen uit de hele wereld op om gewapenderhand de Spaanse republiek te steunen. In een nooit eerder geziene uiting van internationale solidariteit gaven 40.000 mannen en vrouwen gehoor aan de oproep.

Uit België vertrokken ongeveer 2400 personen, van wie er maar liefst 800 buitenlanders waren; uit Nederland vertrokken 700 vrijwilligers. De Internationale Brigades werden de stoottroepen in de oorlog der oorlogen tegen het fascisme. Over die Internationale Brigades werden al tal van boeken geschreven en documentaires en films gedraaid. Meestal staat de rol van de mannen daarin centraal en komt de bijdrage van de vrouwelijke vrijwilligers niet aan bod, of is ze tot een voetnoot herleid en wordt ze niet als belangrijk beschouwd. Dit boek brengt daar verandering in: het verhaal van de opmerkelijke vrouwelijke vrijwilligers uit België en Nederland die samen in een Valenciaans militair hospitaal werkten, krijgt eindelijk de aandacht die het verdient.

Zowel de Spaanse vrouwen als de buitenlandse vrijwilligsters konden in de Spaanse Burgeroorlog voor het eerst zelf beslissen aan de strijd deel te nemen, en lieten zich niet door regeringen naar de marge of het thuisfront duwen, wat voor 1936 wel de gewoonte was. De Spaanse vrouwen vochten meestal mee in de milities, vooral in die van de anarchistische *Confederación Nacional del Trabajo* (CNT) of de *Partido Obrero de Unificación Marxista* (POUM). De buitenlandse vrouwen vulden verschillende rollen in. De meesten gingen als verpleegster en hulpverpleegster aan de slag, maar ook als chauffeur van ziekenwagens en bloedtransfusievrachtwagens, als fotograaf, journalist en soldaat. Die buitenlandse vrouwen waren echte vrijwilligsters, die dikwijls tegen de wil van hun eigen regering naar Spanje vertrokken om er hun eigen agenda uit te werken. Dat hield ook in dat ze ijverden voor de

verbetering van hun eigen status als vrouw. Ze handelden zonder van mannen af te hangen, en leidden dus ook seksueel een autonoom bestaan.²

De Komintern, de Russische afkorting voor de Communistische Internationale of Derde Internationale,³ verzette zich tegen het vertrek van vrouwen naar Spanje – en bijgevolg deden ook de communistische partijleidingen dat. Het is een van de redenen waarom de Joodse vrijwilligsters uit België via socialistische kanalen naar Spanje vertrokken.

EEN BIJZONDERE ZOEKTOCHT

EEN GROEPSFOTO UIT BARCELONA

IN 2014 HOORDE IK VOOR HET EERST over Vera spreken. Haar naam viel terwijl ik op bezoek was bij Rudi Van Doorslaer, die toen nog directeur was van het SOMA, het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij in Brussel. Sindsdien heb ik er alles aan gedaan om haar beter te leren kennen. Dat was niet gemakkelijk, want ze veranderde haar voornaam meer dan eens. Soms heette ze Feigla, dan weer Vera of Anne-Marie. Maar daarmee loop ik eigenlijk vooruit op dit verhaal...

Rudi kende Vera al veel langer. Als rashistoricus was hij veertig jaar eerder begonnen met antwoorden te zoeken op een vraag die ook nu nog bijzonder actueel is: hoe radicaliseren mensen en wat beweegt hen om zich uiteindelijk van de maatschappij en zelfs van hun eigen familie te isoleren? Die vraag bracht hem in het midden van de jaren zeventig van de vorige eeuw in contact met Belgische veteranen van de Internationale Brigades tijdens de Spaanse Burgeroorlog, van wie er toen nog heel wat in leven waren. Bij die Spanjestrijders bleek de groep van Joodse migranten sterk vertegenwoordigd te zijn. Rudi's onderzoek leidde hem in

de jaren tachtig naar enkele vrouwelijke Joodse Spanjestrijders, zoals Vera. Hij had in zijn zoektocht naar radicalisering geen antwoorden gevonden in politieke standpunten, maar bij deze groep Joodse vrijwilligers kreeg hij die wel.

Ik had Rudi opgezocht omdat ik een studie wilde maken over de vrijwilligers die bijna tachtig jaar eerder uit België vertrokken waren om dienst te nemen bij de Internationale Brigades. Rudi vertelde honderduit. Hij was duidelijk in zijn nopjes toen hij merkte dat zijn enthousiasme ook mij aanstak, en leek geen besef van tijd meer te hebben. De koffie die hij had ingeschonken was intussen allang koud. Een medewerker die aanklopte op de deur van zijn kantoor en voorzichtig poogde een vraag te stellen, moest later maar eens terugkomen.

Rudi liep druk heen en weer tussen zijn computer en een grote ingebouwde boekenkast. Hij beloofde me de link naar een van zijn artikels door te sturen, gaf me het boek van Adreu Castells over de Internationale Brigades en raadde me aan dat zeker te lezen. Nog voordat ik kon reageren, stevende hij al naar een andere wandkast. Intussen vertelde hij over twee Antwerpse broers, Piet en Emiel Akkerman, ooit bijzonder populaire vakbondsleiders, die naar Spanje waren vertrokken en nu helemaal in de vergetelheid waren geraakt. Ook mij zeiden die namen niets. Plots bleef hij staan. Met een opgestoken wijsvinger en een geheimzinnige glimlach keek hij mij indringend aan: 'Het verhaal van de Akkermannen is een familie verhaal. Ik heb sommige echtgenotes en vriendinnen van hen jaren geleden geïnterviewd. Dat was tegen het einde van de jaren tachtig. Niemand had toen interesse voor die Spanjestrijders.'

Uit een gelakte kast haalde Rudi een kartonnen doosje tevoorschijn, ongeveer de grootte van een schoendoos. Daaruit diepte hij een bruine envelop op en haalde er een prachtige zwart-wit foto

van een groep jonge vrouwen uit (zie fotokatern). Ik herkende de Plaza de Catalunya in Barcelona. Voor het Hotel Colón poseerden trots enkele jonge, netjes uitgedoste dames. Een van hen was Vera, in een mooie, witte zomerjurk, zeker van haar stuk en centraal op de foto. Rudi somde de namen van de dames op de foto op en duidde ze, zonder enige aarzeling, een voor een aan: 'Vera Luftig, Genia Gross, Henia Hass, de zussen Korn...' Hij wist niet wie de fotograaf was, maar wel dat de foto werd genomen op de Plaza de Catalunya in Barcelona op 1 mei 1937. Voor hem was de foto heel bijzonder, niet alleen vanwege zijn perfecte compositie, maar ook omdat hij een beeld weergaf van een donkere periode in de Europese geschiedenis van de eerste helft van de 20ste eeuw.

Er stonden elf vrouwen op de foto, maar de volledige groep vrijwilligsters bestond uit 21 reizigsters die via een tussenstop in Parijs, per autobus en met de trein in Spanje waren aangekomen. Nog diezelfde dag reisden ze van Barcelona door naar Onteniente (Ontinyent in het Valenciaans), een stadje tussen Valencia en Alicante, waar de Socialistische Internationale een militair hospitaal had ingericht uit solidariteit met de Spaanse republiek. De bedoeling was dat zij er als vrijwillige hulpverpleegsters zouden werken. Op de gevel van het Hotel Colón hingen enkele opvallende spandoeken. Bovenaan stond de tekst 'Verenigde Socialistische Jeugd van Catalonië' en eronder 'Communistische Jeugdinternationale'. Tussen beide opschriften in prijkte een portret van Jozef Stalin. Ik stond perplex, want ik had nog nooit gehoord over dat hospitaal, noch over die groep jonge vrijwilligsters.

Wanneer je de foto goed bekijkt, dan zie je geen groepje militante arbeidersvrouwen, maar kokette, mooi uitgedoste burger vrouwen die een toeristische uitstap lijken te maken. Ze waren

allemaal Joden die na de Eerste Wereldoorlog vanuit Oost-Europa naar België waren gemigreerd. De dames op de foto hadden al een lange weg afgelegd, van Warschau of Boedapest over Antwerpen en Brussel naar Spanje. De meesten zouden na de Spaanse Burgeroorlog terugkeren naar België. Hun verhaal is met andere woorden een indrukwekkend migratieverhaal.

De foto straalt rust uit en de momentopname doet niet vermoeden dat er op dat moment heel wat spanning heerste in de Catalaanse hoofdstad. Er woedde al lang een machtsstrijd tussen de linkse politieke families, met enerzijds de CNT en de POUM en anderzijds de stalinistische communisten. De POUM leunde eerder aan bij de trotskisten – hoewel Trotski zelf niet wilde dat ze lid werden van zijn beweging de Vierde Internationale die hij in 1938 oprichtte – en dat namen de stalinisten hen niet in dank af. In de milities van de POUM vochten ook enkele Belgische trotskisten mee, maar hun bekendste lid was de Britse schrijver George Orwell. Toen hij voor de POUM in Barcelona vertoefde, schreef hij dat de Spaanse regering banger was voor een revolutie dan voor de fascist⁴. Eén vonk volstond om alles te laten ontploffen in een stad waar gewapende milities om de macht wedijverden.

Een etmaal later was het zover en werd de Plaza de Catalunya het strijdtoneel van een bittere broedertwist. Op 2 mei 1937 onderbrak een arrogante, anarchistische telefonist een telefoongesprek tussen de president van Catalonië, Lluís Companys, en de president van de republiek, Mañuel Azaña. Hij deelde mee dat de lijn vrij moest blijven voor ‘belangrijker’ gesprekken. De telefooncentrale was in de handen van de anarchisten en voor de Catalaanse overheid was de situatie onhoudbaar: het gezag over de telefooncentrale heroveren hield tevens het herstel in van het gezag van de centrale overheid. De politie werd ingezet en later in de week kwamen ook troe-

pen over uit Valencia. Op 8 mei heroverden die de telefooncentrale. In de dagen tussenin werden, vaak volstrekt willekeurig, mensen opgepakt en geëxecuteerd.⁵ Maar toen waren de jonge vrouwen uit België al lang weg uit Barcelona.

Zoals veel mensen wisten de vrijwilligsters helemaal niet dat de broederstrijd vanuit Moskou was verordonneerd. Zowel in Spanje als daarbuiten besteedde de pers nauwelijks aandacht aan de *hechos de mayo* of de ‘gebeurtenissen van mei’. Het beeld van de heldhaftige Spaanse volksstrijd tegen het fascisme moest intact blijven. De machtsstrijd tussen de communisten en anarchisten liep slecht af voor die laatsten. De Spaanse communisten waren ook niet altijd op de hoogte van wat er zich in hun eigen tuin afspeelde en werden pas ingelicht toen alles achter de rug is. De man die de lakens uitdeelde was Vittorio Vidali of ‘Comandante Carlos’, een agent van de Russische geheime dienst. De Spaanse communisten en ook de andere overheidspartijen moesten goed nadenken voordat ze kritiek uitten op de manier van handelen van de Russen en de Komintern, want hun enige concrete hulp, in wapens en munitie, kwam nu eenmaal uit de Sovjet-Unie.

Orwell maakte enkele maanden later, in een brief aan *The New English Weekly*, een stand van zaken op. Meer nog dan de pro-fascistische pers verweet hij de linkse kranten dat ze er met hun subtielere verdraaiing van de feiten voor zorgden dat de lezers de ware aard van de strijd niet konden bevatten. Hij vroeg zich af of de oorlog nog wel gewonnen kon worden. Orwell begreep dat de communistische invloed tegen de revolutionaire chaos gericht was en dat er werd geprobeerd om een hogere militaire doeltreffendheid te bereiken. De anarchisten hadden de regering van augustus tot oktober 1936 uit de nood geholpen en vanaf oktober namen de communisten die rol over. Volgens Orwell waren ze

Dit boek kwam tot stand met de steun van het Fonds Pascal Decroos voor bijzondere journalistiek

FONDS PASCAL DECROOS
VOOR BIJZONDERE JOURNALISTIEK

en Amsab-ISG.

www.lasmamasbelgas.com

www.lannoo.com

Registreer u op onze website en we sturen u regelmatig een nieuwsbrief met informatie over nieuwe boeken en met interessante, exclusieve aanbiedingen.

Omslagontwerp: Studio Lannoo

Vormgeving: Keppie & Keppie

Omslagfoto: Militair Hospitaal van Onteniente, mei 1937. Van links naar rechts:

Anna Korn, Paja 'Frieda' Buchhalter, Leja 'Lya' Berger, Feigla 'Vera' Luftig en Stunea Osnos. (Archief Amsab-ISG, Gent)

Cartografie: Peter De Bock

Eindredactie: Ineke Vander Vekens

© Uitgeverij Lannoo nv, Tielt en Sven Tuytens, 2017

D/2017/45/694 – ISBN 978 94 014 4605 1 – NUR 680

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.